

РЫНОК ШАРТЫНДА КАЛКТЫ ЖУМУШ МЕНЕН КАМСЫЗ КЫЛУУНУН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

Калктын иш менен камсыз кылуу көйгөйүнө келгенде 69 % кыргыз элинин абалы каралган, алардын ичинен, 65% ашуун калк айыл жерлеринде жашайт.

Жаңы аймактарда өнүгүүсү, өсүшү үчүн шарттарды түзүү, атап айтканда, толук жана жемиштүү иш менен камсыз кылуу деген суроого, жумуш ордундагы эмгекке жарамдуу адамдардын муктаждыктарын камсыз кылуу үчүн, анын ичинде иш менен камсыз кылуу, улуттук экономика тарабынан эмгек карата суроо-талап, ошондой эле элдик өнүктүрүүнүн жаңы багыттары менен эмгекти пайдаланууну жакшыртуу боюнча иш-чараларды макулдашуу маселелери макалада чагылдырылган.

Негизги сөздөр: эгемендүү мамлекет, экономикалык жагдай, социалдык өнүгүү, калк, жумуш менен камсыздоо.

SOME ISSUES IN PROVIDING THE POPULATION WITH WORK IN MARKET CONDITIONS.

When it comes to the problem of employment, the focus is on the situation of Kyrgyz, who make up 69% of the total population, of who over 65% live in rural areas.

One of the main measures is the planning of employment, which includes the issues of full and effective employment, in particular, ensuring the needs of able-bodied people in the workplace, creating conditions for the growth of labor productivity in new areas of activity, demand for labor from the national economy, and Issues of agreeing measures to improve the use of labor resources with new trends in demographic development is the essence of the article.

Key words: sovereign state, the economic situation, social development, population and employment.

Постсоветтик мейкиндиктеги эгемендүү жаны мамлекеттердин көпчүлүгүнүн, анын ичинде Кыргызстандын да, экономикалык жана социалдык өнүгүүсү бир топ өзгөрүүлөргө дуушар болду. Калктын басымдуу бөлүгүнүн кызыкчылыгын козгоп кетүүчү маселелер айрыкча айылдыктардын абалына көңүл буруу биринчи кезектеги милдеттер болуп калды. Ушуга байланыштуу өлкөдө мамлекеттүүлүк калыптана баштаган биринчи күндөрдөн тартып эле өндүрүштүк күчтөрдү өнүктүрүүгө, экономикалык маселелерди жана дыйканчылыктын социалдык түзүлүшүнүн калдыктарынан арылтууга түрткү берүүчү көрүнүштөрдү жөнгө салууга болгон аракеттер б.а. терең агрардык реформалар башталган. Алар эл чарбасынын бардык тармактарынын экономикалык жактан өсүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды даярдоого, азык-түлүк коопсуздукту камсыз кылууга, калкты жумуш менен камсыз кылууга жана жакырчылыкты жойуу сыяктуу проблемаларды чечүү үчүн шарт түзүүгө багытталган.

Калкты жумуш менен камсыз кылуу жөнүндө сөз болгондо калктын жалпы санынын 69% түзүп, анын 65% айыл жеринде жашаган элдерге негизги көңүл бөлүнөт [1]. Мурда айыл жеринде жашагандарды индустриалдык иштерге тартууну токтотуп туруучу фактор катары түпкүлүктүү айылдык калктын бир аймактан экинчи аймакка көчүүгө анчалык көңүлдөнбөгөндүгү эсептелинип, аны республиканын тарыхый, экономикалык жана улуттук өнүгүүсүнө, жаратылыштык-климаттык шарттарына байланыштырып келишкен. Чындыгында болсо биринчи кезекте 1990-жылдардын башталышына чейин түпкүлүктүү улуттун жалпы санынын 30% гана индустриалдык тармактарда иштеп келүүсү жана өнөр жай ишканаларын шаарларда жана шаар тибиндеги поселкаларда жайгаштыруу практикасы менен шартталган. Жалпысынан республика

боюнча түпкүлүктүү калктын 80% жакыны жашаган жеринде туулган күндөн тартып жашап келген, ал эми айылдарда бул көрсөткүч 88% көрсөтүп турган [2].

Бул маселелер Ош технологиялык университетинин социологиялык лабораториясынын Кыргызстандын туштүк аймагындагы тоо арасындагы жана тоо этектериндеги жайгашкан айылдарында жүргүзүлгөн эмпирикалык изилдөөлөрдүн материалдарында да тастыкталды.

Изилдөөлөрдүн материалдары көрсөтүп тургандай, айылдуу райондордун негизги бөлүгүн 64,2% ошол жерлерде туулгандан бери жашап келе жаткандар түзүшсө, респонденттердин 24, 7% 10 жылдан ашуун мезгилден бери жашагандар, ал эми 11,1% айыл жерине акыркы 5-7 жылдын аралыгында көчүп келгендер түзөт жана алар негизинен жаштардан турат [3].

Жакырчылыктын проблемаларын чечүүнүн каражаты катары эмгекке жарамдуу калкты жумушчу орундар менен камсыз кылуу бугунку кундун олуттуу маселелеринин бири. Бул проблема советтик мезгилде да чечилбеген. Бирок, эгерде советтик мезгилде жумушчу орундары жетишпей келсе, азыр колдо болгондор да аракетсиз турушат, б.а. маселе кантип өндүрүштү ишке киргизип алга жылдырууда турат. Азыр ал деиндустриализациялаштыруу б.а. өнөр жай, курулуш жана башка өндүрүштүк ишканалардын иштебей тургандыктары менен да оордотулган. Жумуш менен камсыз кылуу маселелеринин арасында жаштарды иш менен камсыз кылуу маселеси өзгөчө орунда турат. Салыштырмалуу жогору төрөлүүчүлүктү өзүндө сактаган өлкө катары республика жаш адамдардын бир кыйла чоң тобун эмгек рыногунда жыл сайын толуктап турат. Аларды кайда жана кантип орноштуруу - өтө эле олуттуу маселе. Болбосо ал криминалдуу чөйрөнү жана жумушсуздардын армиясын бара бара толуктап кала берет.

Өткөөл мезгил деп аталган азыркы коомдо жумушсуздуктун төмөндөгүдөй үч түрүн пайда кылды:

1) Азыр иштеп жаткан ишканалардын продукциясына суроо-талаптын жетишсиздиги же жоктугу менен шартталган жумушсуздук б.а. жумушчу орундарынын аргасыздан кыскартылышы же жумушчу күчүнө муктаждыктын болбой калаышы.

2) Структуралык жумушсуздук. Мында проблема жумушчу орундарынын жоктугуна гана эмес, белгилүү кесиптеги жана квалификациядагы квалификациялуу жумушчулардын дефициттиги менен байланышкан жумушсуздук.

3) Фрикциялык жумушсуздук, ал экономиканын нормалдуу функцияланышынын тушунда да келип чыгат. Эмгек рыногуна биринчи жолу кирген адамдар, тигил же бул себептер боюнча жумуштарынан ажыраган же болбосо өзүнүн иштеген орунун алмаштырган граждандар мезгилдин каалаган учурунда жумушсуз катары эсепке алынат.

Республикада эмгекке жарамдуу калктын деңгээли калктын жалпы санында жогору эмес. Анын салыштырма салмагы 59,9% ал эми эмгекке жарамдуу куракка чейинки жаштардыкы – 39,9%, пенсиялык курактагылардыкы – 9,8% түзөт.

2006-жылдын июлуна карата официалдуу катталган жумушсуздардын саны республика боюнча 346,2миң адамды түзгөн, анын ичинде Жалалабад облусу боюнча- 107,5, Ысыккөл облусу боюнча – 77,7, Ош облусу боюнча- 68,6, Талас облусу боюнча – 9,2, Нарын облусу боюнча – 20,9, Чүй облусу боюнча – 43,6, Бишкек шаары боюнча -33,4 жана Ош шаары боюнча-18,6 миң адамды түзүп, жалпы республика боюнча жумушсуздуктун деңгээли 16,8% түздү [4].

Эмгек рыногуна кабылган негизги масса - бул ишканалар менен уюмдардан бошотулган кызматкерлер. 2006 - жылы бошотулгандардын саны 42 миң адамды түзгөн. Бирок шарттардын кыскаргандыгына байланыштуу ишканалардан бошотулгандардын ичинен ишке орноштуруу кызматына кайрылгандардын саны 20% жакынды түзгөн. Бошотулгандардын негизги бөлүгү Бишкек Ош шаарларына жана Чүй облусуна туура келет, анткени өнөр жай ишканаларынын жана бюджеттик уюмдардын көпчүлүгү ушул жерлерде топтоштурулган жана бул жерлерде кызматкерлердин санын интенсивдүү кыскартуу жүрүп жаткандыктан. Андан тышкары ушул региондорго республиканын айыл жерлеринен мигранттардын агымы олуттуу таасирин тийгизүүдө. Иш менен камсыз болбогондордун олуттуу саны түштүк региондорго туура келет, анда зор салыштырма салмакты адатта айыл тургундары ээлейт.

Эреже катары, ишке орноштуруу кызматына жумушунан ажырагандар кайрылышат. Мисалы,

жумуш издеп катталгандардын арасында 99% жакыны - жумушка орношо албай жүргөндөр жана 1 гана % жумуштан бош убактыларында кошумча киреше табууну көздөгөндөр. Жумуш издеп кайрылгандардын ичинде түпкүлүктүү улуттун үлүшү болжол менен 55 % түзөт.

Эмгекке жарамдуу курактагы экономикалык жактан активдүү калктын 24,2% иши жок болгон республиканын айрым шаарларынын эмгек рынокторунда абал оор, ошол эле учурда айыл жерлеринде 9,5% калк гана жумушсуз. Шаар жерлериндеги жумушсуздук деңгээлинин жогорулугу түздөн-түз экономикадагы кризистик жагдайларга, же кыскарткандыктарына байланыштуу.

Жер реформасы өткөрүлүп, ар бир айылдагы үй-бүлө пайдаланууга өз жер үлүшүн алганда, кандайдыр бир деңгээлде айылда иш менен камсыз кылуу маселесин чечүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү. Бирок негизинен көп балалуу үй-бүлөлөр жашаган айыл жерлерине жумушчу күчүнүн көптүгү мүнөздүү, алардын айыл чарба тармактарында гана иштөөгө мүмкүндүктөрү бар [5].

Иш менен камсыз кылуу кызматтарынын маалыматтары боюнча бардык бош вакансиялардын ичинен жумушчу адистигине 59% туура келет. Мында жумушчу күчүнүн суроо-талаптары менен сунуштарына шайкешсиздик даана көрүнүп турат, бул граждандардын квалификациялуу бөлүгүн ишке орноштурууну кыйындатат. Рыноктун жумушчу күчүнө болгон керектөөлөрүнө негизденип, калктын жумушсуз жана иштебеген бөлүгү өзүлөрүнүн базалык даярдыктарын, ездүк таламдарын жана керектөөлөрүн эсепке алып, эмгек рыногунда талап кылынган жаңы кесипке жана квалификацияга ээ болуу үчүн кесиптик даярдыкты, кайра даярдыктан ото алышат.

Өндүрүштүн көлөмүнүн төмөндөөсү менен коштолгон рынок экономикасына өтүү калктын социалдык талылуу бөлүгүн: балалуу аялдарды, жаштарды, майыптарды, пенсия алдындагы курактагы жана эркинен ажыратуу жайларынан бошотулган адамдарды ишке орноштуруу проблемасын курчутту.

Эмгек рыногунда аялдардын абалы өзгөчө оорлоду. Жумушсуздардын ар бир экинчиси аял, алардын ичинен дээрлик 18% көп балалуу энелер. Эркектерге караганда аялдарда жумушка орношуу барган сайын кыйындодо.

Жумуш менен камсыз болуу проблемасынын курчушу, биринчи кезекте, балалуу аялдарга таасирин тийгизди. Калктын турмуш деңгээлинин кескин төмөндөөсү аялдарга бала багуу үчүн отпускаларын толук пайдаланууга мүмкүнчүлүк бербей келет, аларды убактысынан мурда жумушка чыгууга, ошондой эле балдарды багуу менен алектенген аялдардын бир бөлүгүн эмгек рыногуна чыгууга аргасыз кылууда. Мындай карама -каршылыктар аялдар үчүн бир топ мыйзамсыз ыңгайлуулуктарды жаратууда. Биринчи эл каттоонун маалыматтары көрсөткөндөй эмгекке жарамдуу курактагы иштеген эркектердин деңгээли 84% 71% чейин азайса, аялдардын көрсөткүчтөрү 75%тен 59% чейин азайды [5].

Жаштардын арасындагы жумушсуздук проблемасы өзгөчө орунду ээлейт. Жумуш менен камсыз кылуу жагдайындагы жаштардын айылдан шаарларга, өзгөчө Бишкек, Ош шаарларына агылган массалык миграциясы абалды андан бетер менен татаалдантууда. Негизинен кесиби, иш тажрыйбасы жана стажысы жок жаштар, башкача айтканда ишке орношууга көз-көрүнө мүмкүнчүлүктөрү жок жаштар айрыкча криминогендик абалга туш келип жаткандыгы окунучтуу.

Жумушсуздуктун азыркы деңгээли иш менен камсыз кылуу кризисинин кийинки жылдарда да улантыла тургандыгын көрсөтөт. Андыктан жумуш менен камсыз кылуу саясатын андан ары ийгиликтуу ишке ашыруу учун, эмгек рынок системасын өркүндөтүүнү, кесипке даярдоонун эл аралык системаларын киргизүүнү, республиканын региондору боюнча жумушсуздуктун реалдуу деңгээлин аныктоо максатында социологиялык изилдөөлөрдү өткөрүү бугунку кундун маанилүү талаптарынан болуп эсептелет. Ошондуктан жумуш менен камсыз кылуунун эффективдүү системаларын түзүү, ансыз да кескин начарлап бара жаткан жумушсуздукту азайтуу учун төмөндөгү иш чараларды аткаруу максатка ылайыктуу:

- стабилдүү жана масштабдуу иш менен камсыз кылуу үчүн укуктук жана экономикалык инфраструктураны өнүктүрүү;
- жумуш берүүчүлөрдүн, профсоюздардын жана мамлекеттин ортосундагы үч тараптуу макулдашуулар жолу менен эмгек акынын деңгээлин белгилөө;
- калктын иш менен камсыз болуучулугунун жана кирешелеринин деңгээлин жогорулатуунун

каражаты катары ишкерчиликти, фермерчиликти, чакан жана орто бизнести өнүктүрүү;

- коомдун кызыкчылыгы үчүн аткарылуучу жумуштар менен байланышкан убактылуу жумушчу орундарын (коомдук жумуштарды) тузүү;

- бош жүргөн калкты кайра даярдоонун жана кесиптик квалификациясын жогорулатуунун жолдорун өнүктүрүү;

- кыргыз граждандарынын чет өлкөлөргө бош жумушчу күчүн экспорттоону уюштуруу.

Бугунку кундогу олуттуу курч проблемалардан болгон республиканын алыскы райондорунун ээн калууларына жол бербөө, өзгөчө жумушчу орундар менен камсыз кылуу проблемасы пайда болгон райондордо жаштарды кармап калуу, андай жерлерди өздөштүрүү жана өнүктүрүү үчүн ал жерлерге жаштарды тартуу ж.б. иш чараларды жургузуу. Жалпы алганда, мына ушундай дем берүүчү экономикалык рычагдарды ишке киргизуу аркылуу бугунку кундун талабы болгон жумуш менен камсыз кылуу маселелерин чечүү негизги милдеттерден болуп саналат. Аларга: контракт, келишимдерде бекитилген жогорку эмгек акыны камсыз кылуу, коэфинтерди жогорулатуу (канчалык узак болсо: ошончолук жогору), үй - жай күтүүгө жеңилдиктерди беруу, узак мөөнөттүү кредиттер менен камсыз кылуу ж.б.у.с. иш чаралар менен камсыз кылуу аркылуу адамдарды тартуу аракеттерин жүргүзүү эсептелет.

Рыноктук экономикага өтүүгө багытталып жүргүзүлгөн реформалардын жүрүшүндө республикада өзүмдүк сектордун үлүшү өсүп, чарбачылык кылуунун түрдүү уюштуруу-укуктук формалары калыптанды. Анда жер жарандардын менчигине берилип, жекече дыйкан(фермер) чарбалары түзүлө баштады. Айылдарда менчиктештирүү иштери абдан тез жүргүзүлүп, 1991-ж тартып 2001-ж чейин дыйкан (фермер) чарбаларында иштегендердин саны 16 миңден 696 миң адамга чейин, ал эми алардын ичинен айыл чарбасында иштегендердин жалпы санындагы үлүшү 3 %тен 74% чейин көбөйдү.

Иштеген калктын ичинен жекече ишмердик кылуу кеңири таркалды. 1990-ж өзүнчө иштеген адамдардын саны 3 миң адам болсо, 2001-ж ал 261 миң адамга(иштегендердин жалпы санынын 15%) жеткен. Соода, автомобилдерди жана үйдө колдонуучу буюмдарды оңдоодо, транспортто, курулушта, жеке тейлөөлөрдү көрсөтүүдө, кийим тигүү жана тамак аш камдоодо жекече ишмердик кеңири таркалды [5]. "Фермерликтин өнүгүшү айыл жеринде иш менен камсыз болгон калктын жаңы категорияларын калыптандырууга өбөлгө берди, алар: жеке менчик ишканалардын ээлери (иш берүүчүлөр) жана аларга жардам берүүчү үй-бүлөнүн ишканаларда маяна албай иштөөчү мүчөлөрү. Иш берүүчүлөрдүн саны айыл жеринде 39,4 миң, алардын 95% дыйкан (фермер) чарбаларынын ээлери. Айыл жериндеги үй-бүлөлүк ишканалардагы жардам берүүчү үй-бүлө мүчөлөрү 372,1 миңге жетти (иш менен камсыз болгон айылдыктардын жалпы санынын 30,7%). Алар негизинен дыйкан (фермер) чарбаларында иштешти" [6].

Жогоруда келтирилген фактылардын мазмунунан көрүнүп тургандай колдо болгон эмгек күчтөрүн калыптандыруу, бөлүштүрүү жана пайдалануу проблемалары рынок экономикасынын мамилелери кеңири кийирилген сайын курчуй берет. Бул жерде өзүнө өзгөчө көңүл бурууну талап кылган маселе бар, ал - калктын жумушсуз же жарым-жартылай жумушсуз деп эсептелинип, ошол эле учурда үй-бүлөлүк чарбалардын чектеринде коомдук-пайдалуу эмгекке тартылды деп эсептелип жүргөн агрардык ашыкча күчтөрдү эмгек ресурстарына айландыруу жана сарамжалдуу пайдалануу. Ошондой эле талдоо ал категориядагы эмгекчилерди айыл чарбасынын өзүнүн жергиликтүү шарттарына байланыштуу коомдук жана жеке чарбанын башка түрлөрүнө өткөрүүгө мүмкүн экендигин көрсөтүп турат. Ушуга байланыштуу жүргүзүлүп жаткан агрардык-жер реформасына чоң үмүт артылат, бирок бул реформаны жүргүзүүдө айыл чарбасын өнүктүрүүнүн өндүрүштүк өнөр жайлык базасын калыбына келтирүү боюнча иш чараларды бир мезгилде ишке ашыруу керек, ошондо ашыкча эмгек ресурстарын улам азайтып туруу үчүн кошумча мүмкүнчүлүк түзүлөт.

"Иш менен камсыздоонун маанилүү тарабы болуп иш менен камсыз болгон калкты экономикалык ишмердүүлүктүн түрлөрү боюнча бөлүштүрүү эсептелет. Иш менен камсыз болуунун тутамы жалпысынан айыл чарбасынын үстөмдүгү менен мүнөздөлөт. Бул секторго

республика боюнча иш менен камсыз болгондордун 50,1% жана айыл жериндегилердин камсыздалгандардын 64,9 % туура келет. Бул сектор Талас 78,4%, Баткен 69,9%, Нарын 69,1% облустарында үстөмдүк кылат. Иш менен камсыздоонун масштабы боюнча экинчи орунда соода, автомобилдерди, үй тиричилик буюмдарын жана жекече колдонулуучу буюмдарды оңдоп-түзөө турат, алар республика боюнча иш менен камсыздоонун 13,4 % жана шаарларда 26,4 % түзүп турат. Мааниси боюнча үчүнчү орунда курулуш турат, анын үлүшүнө республика боюнча камсыз болгондордун 8,3 % туура келет. Эмгектенүүнүн бул түрү бардык түштүк аймактарда жана Бишкек шаарында чоң үлүшкө ээ. Мисалы, жалпысынан камсыз болгондордун арасында Ош шаарында ал 11,5%, Жалалабат облусунда 11,2%, Баткен облусунда 9,8%, Ош облусунда 9,6 % жана Бишкек шаарында 8,6% [7].

Айыл жерлеринин социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн артта калышы көбүнчө айылдын милдети азык-түлүк фондун түзүү жана өнөр жайдын кайра иштетүүчү тармагын чийки заттар менен камсыз кылуу менен гана чектелип калгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ошонун натыйжасынан улам адамдарга экономиканын өнүгүүсүнүн кызыкчылыгына багындырылуу менен мамиле жасалып (негизи тескерисинче болушу керек эле), тирүү эмгек ресурстарын пайдалануу кесиптер менен адистиктердин тар чөйрөсү менен гана чектелип калган. Мындай мамиленин негизинде калктын ар түрдүү социалдык-демографиялык топторунун иштин түрлөрүн тандоо боюнча муктаждыктарын канааттандырууга мүмкүн болбой калган. Айыл жериндө өз эмгегин колдонуу үчүн иш тармактарын тандап алуу эмгек ресурстарын иш менен камсыздоонун деңгээлине карабай бардык аймактарда курч тургандыгы талашсыз.

Адабияттар:

1. Кыргызстан цифраларда. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. Б. 2007. с 38.
  2. Социально-экономическое положение Кыргызской Республики. Бишкек 2007.
  3. Итоги социологического опроса, проведенного кафедрой общественных наук Ошского технологического университета в 2006г.
  4. Уровень жизни населения Кыргызской Республики 2002-2006. Б., 2007.с 51
  5. Кыргыз мамлекеттүүлүгү кылымдардын статистикасы. Б. 2003. с 176, 178,184
  6. Аналитические итоги. Первой национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. Б. 2002. с 69
  7. Занятость. Безработица. Трудовая миграция. Специальная публикация. Б. 2007. с12.
-